



Къснонеолитни затворени керамични модели на сгради от Мурсалево – м. Герена в долината на Струма (Югозападна България)

В памет на Лиляна Перничева

Веселина Вандова ^a

^a Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, Кюстендил, България; v.vandova@abv.bg

Late Neolithic closed ceramic house models from Mursalevo, Gerena locality, in Upper Struma valley (southwest Bulgaria)

In memoriam of Lilyana Pernicheva

Vesselina Vandova ^a

^a Regional History Museum, Kyustendil, Bulgaria; v.vandova@abv.bg

ABSTRACT

The Late Neolithic closed ceramic house models from Mursalevo, Gerena locality, present elongated structures with a gabled roof. As they are not fully preserved, their length cannot be determined. Judging by the preserved dimensions, the width-to-length ratio at the base is no less than 1:1.5/2. Their height is smaller than or approximately equal to the width of the base. The interior space is designed as a circular opening made high above the base, which runs almost the entire length but does not reach the rear short wall. One of the examples, with a gabled roof extending down to the base, has a triangular cross-section. The specifics in the shaping of the artefacts depend not only on the skills of their makers but may also represent different architectural types of buildings. The limited internal space of the three models suggests that they were not intended for storage or the placement of food or other substances.

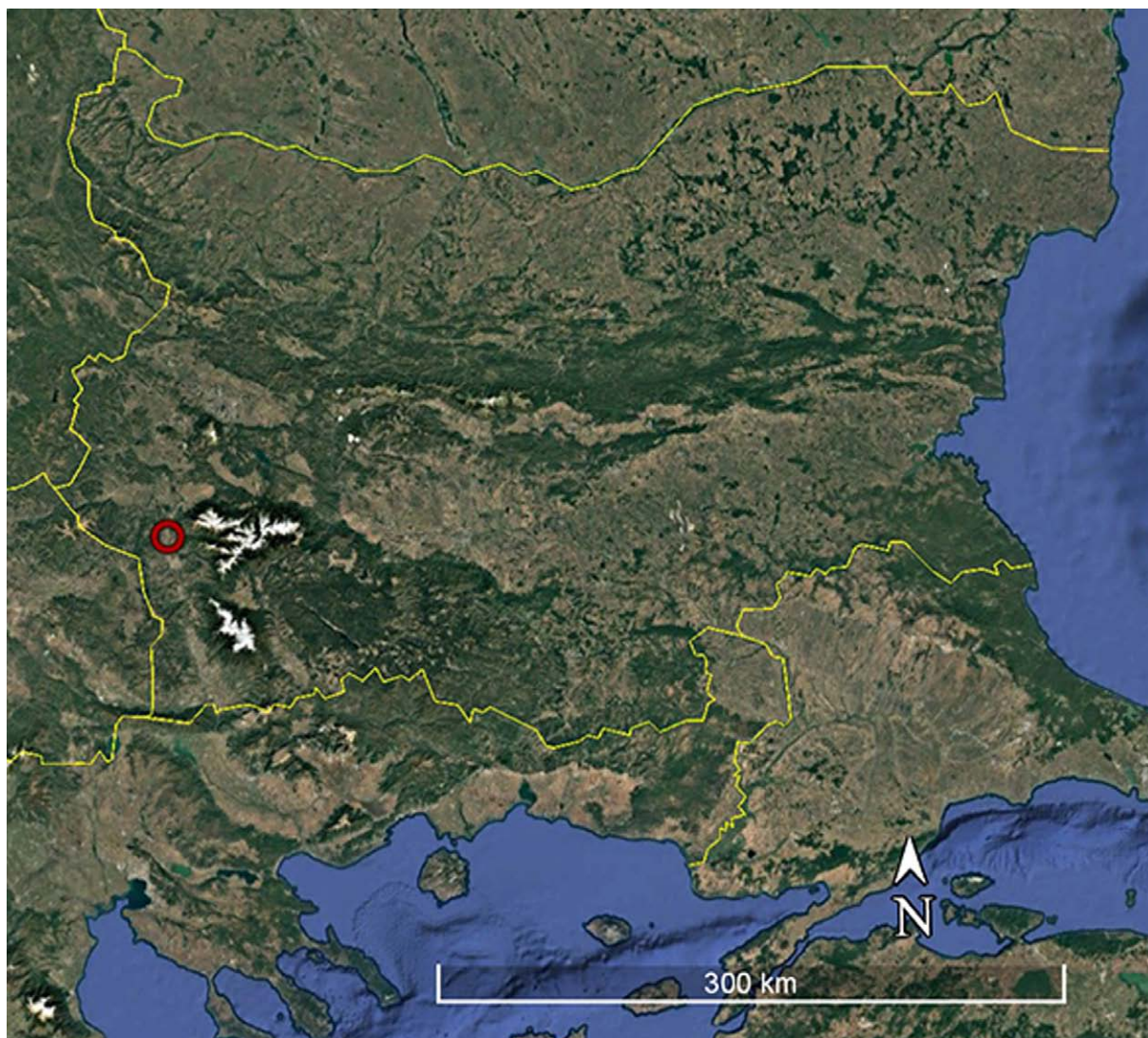
Another group of Late Neolithic artefacts, namely the quadrangular cult tables with a closed body and a cylindrical neck (type 2.2.2, as per V. Vandova's typology), could also be considered as house models. They have been interpreted as cult tables, house models or vessels, as they display features corresponding to each of these categories. The specimens discovered in Mursalevo, Gerena locality, have quadrangular prismatic bodies. Their upper surface slopes from the centre, where the cylindrical neck was modeled, toward the walls. Some Late Neolithic artefacts from Zelenikovo II, similar in shape and ornamentation to those from Mursalevo, have been also interpreted as house models. The presence of legs, as well as the specific ornamentation of the specimens from Mursalevo, may indicate the elevated or special status of the buildings they represent.

KEYWORDS

Closed house models, Late Neolithic, Mursalevo–Gerena

Въведение

От долината на Струма (северно от Кресненския пролом) са публикувани единични късно-неолитни затворени керамични модели на сгради с двускатен покрив. Фрагменти от три такива находки са намерени при проучванията на многослойното селище в м. Герена край с. Мурсалево,



Обр. 1. Карта на България с обозначение на обекта в Мурсалево, м. Герена (автор Н. Спасов)

Fig. 1. Map of Bulgaria showing the site in Mursalevo, Gerena locality (by N. Spasov)

област Кюстендил.

Обектът се ситиуира между Скринския и Белополския (Кочериновския) пролом в долината на Горна Струма (обр. 1). Разположен е върху първата надзаливна тераса на левия бряг на река Струма, върху площ над 2,6 ha. При спасителни археологически разкопки, проведени през 2014 г. във връзка с изграждането на автомагистрала Струма, са проучени 8 450 m² от източната му част (Vandova 2016, 128–130).

Изследвани са жилища, съоръжения, гробове, вкопавания и ями, датиращи от периода на късния неолит и от ранносредновековната епоха. Дебелината на пласта от късния неолит достига до 1,80 m (с вкопаните структури). В горната му част са проучени две строителни нива с опожарени жилища. При археомагнитно изследване на стенни мазилки от горното ниво е получен датируем интервал 5410–5340 BC (Kostadinova-Avramova, Kovacheva 2015, 173). По-ранни са част от материалите от зона с негативни структури (вкопавания и ями) в северозападната част на проучената в границите на сервитута на магистралата площ. Като цяло в керамичния комплекс на селището количеството на фрагментите от паници с удебелен от вътрешната страна устиен ръб, вертикални дръжки с израстък и крачета не е голямо. Отсъства и типичната за развитата фаза на късния неолит black-topped керамика в нейния класически черно-червен вариант.



Обр. 2. Къснонеолитни затворени керамични модели на сгради от Мурсалево, м. Герена
(снимки К. Георгиев)

Fig. 2. Late Neolithic closed house models from Mursalevo, Gerena locality (photos K. Georgiev)

Един от моделите е открит в струпване от мазилки и камъни, регистрирано непосредствено под хумусния слой, в близост до опожарено жилище от горното строително ниво (обр. 2.1; 3). Другите два са от негативни структури в северозападната част на проучената площ.

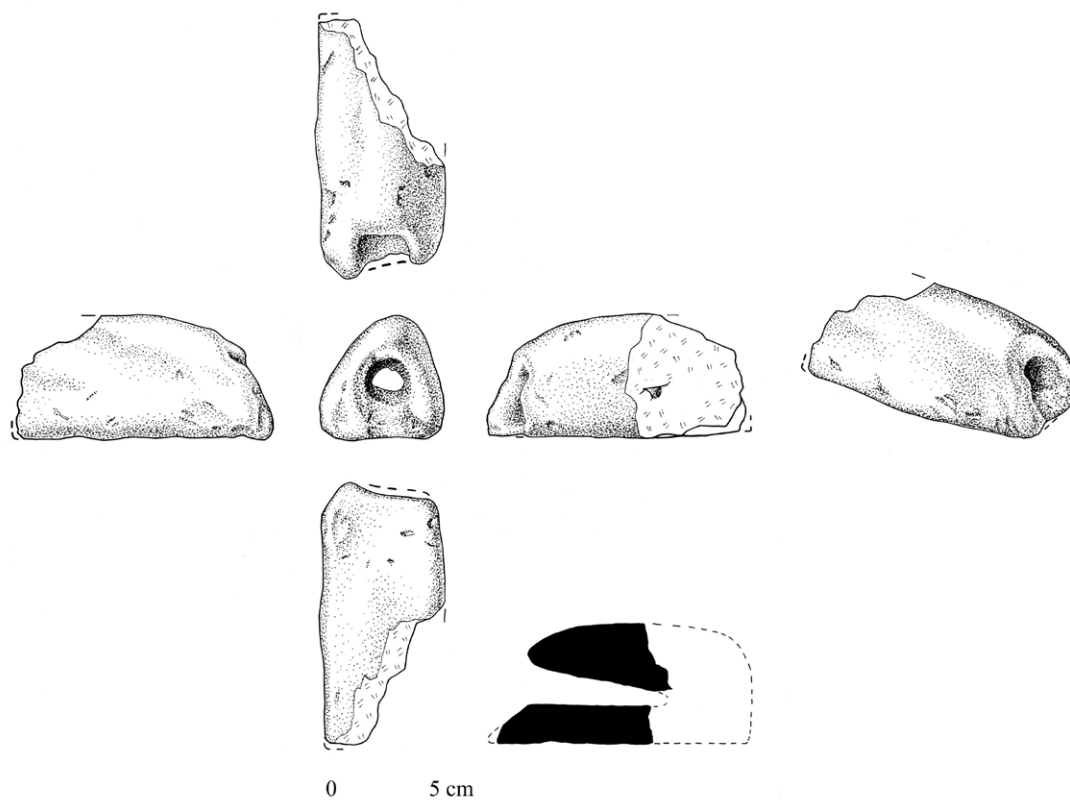
Описание на находките

Керамичните модели са фрагментирани. Задният край не е запазен при нито един от тях. Изработени са от глина, съдържаща предимно органичен опостнител (по повърхността и в лама се забелязват пори с големина до 0,5–1 mm и тънки ивички от изгоряла органика), малко количество неорганичен кварцов опостнител (размери на зърната до 1–1,5 mm, по-рядко до 4 mm) и слюда.

Имат светлокафява до сиво-кафява загладена (при две находки с много неравности) повърхност. Вътрешната страна е добре загладена.

Находките са сравнително грубо моделирани. Имат издължено тяло с различно по форма напречно сечение и най-вероятно представят постройки с двускатен покрив (обр. 2). Вътрешното „пространство“ е оформено като пробит по надлъжната ос кръгъл отвор, с по-добре загладена повърхност в сравнение с външната. Отворът е разположен на известна височина от основата и не достига до задната къса стена. При всички се установяват отчупвания в горната част на „фасадата“, над отворите.

Единият от моделите има частично запазена задна половина (обр. 2.1; 3) (Vandova 2022, 42, обр. 1.19.5). Основата му е силно удължен правоъгълник. До нея достигат двата ската на покрива. Напречното му сечение има форма на равнобеделен триъгълник със заоблени ъгли. Билото е заоблено, а отпред – разширено и заоблено. Моделираният по надлъжната ос кръгъл отвор се стеснява във вътрешността. Основата е издадена напред спрямо горната част на отвора и пред „входа“ се оформя малко пространство, затворено от продълженията на скатите на покрива,



Обр. 3. Къснонеолитен затворен керамичен модел на сграда от Мурсалево, м. Герена
(рисушки Г. Йорданова)

Fig. 3. Late Neolithic closed ceramic house model from Mursalevo, Gerena locality (drawings G. Yordanova)

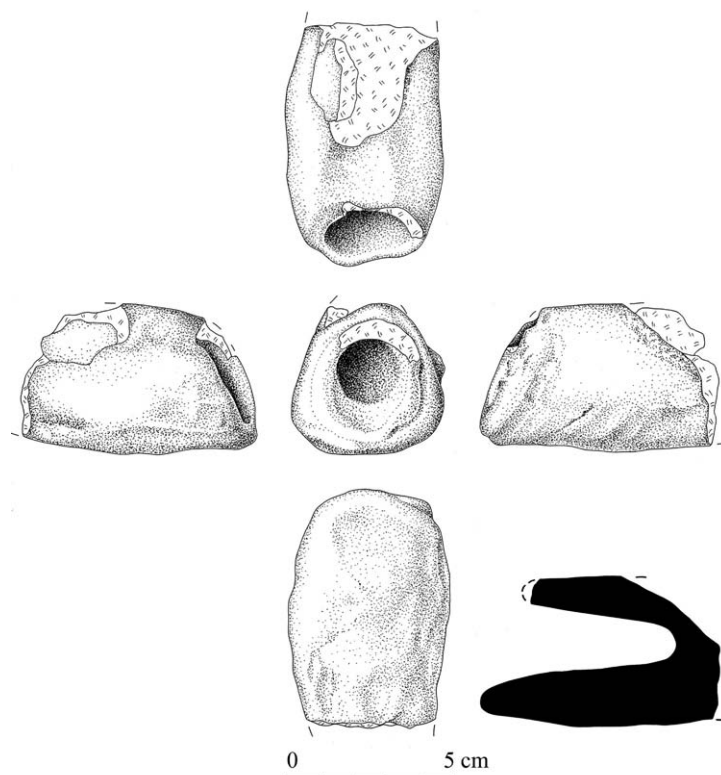
което наподобява „площадка“/„предверие“. Максималните размери на находката са: запазена дълж. 11,5 cm; шир. 5,8 cm; вис. 5,3 cm. Отворът е разположен на височина 1,8 cm над основата. При „входа“ диаметърът му е 2 cm, а в задната част има размери 1 x 0,5 cm.

Известно сходство в общата форма се установява с находка от Сапарева баня. При нея основата е издължен трапец, а напречното сечение има форма на равнобедрен триъгълник. Отворът е подчертан овален (Georgiev et al. 1986, 116–117, Abb. 7).

По начин подобен на екземпляра от Мурсалево са оформени основата и скатовете на покрива на самостоятелните халколитни модели с покрив от първи тип по типологията на Л. Перничева (Pernicheva 1978, 1–2). Билото им в някои случаи е разширено и заоблено. При тях обаче отворът е оформен по цялата дължината на находките.

Другият фрагмент от Мурсалево е от малък керамичен модел, чиято задна част не е запазена (обр. 2.2; 4). Основата му не е равна, както при описаната по-горе находка, а е слабо заоблена. Надлъжно пробитият кръгъл отвор, представящ вътрешното пространство, постепенно се стеснява към задната къса стена. Пред него е оформено малко пространство, издадено напред спрямо горната част на „входа“. Двата ската на покрива не достигат до повърхността на която ляга модела, а само до нивото, от което започва отворът. Билото на покрива е разширено и заоблено отпред, задната му половина е отчупена. Максималните размери на находката са: запазена дълж. 7,3 cm; шир. 4,8 cm; вис. 4,6 cm. Отворът е оформен на 1,5 cm над основата и има диаметър при входа 2 cm.

Основата, стените и покривът на третата находка не са ясно разграничими (обр. 2.3; 5) (Vandova 2022, 42, обр. 1.19.6). По външната ѝ повърхност има множество нарушения. Екземплярът има почти овално напречно сечение. Дъното и покривът са заоблени, а стените – приблизително вертикални. Възможно е покривът да е двускатен, но с малък наклон на скатовете. Проби-



Обр. 4. Къснонеолитен затворен керамичен модел на сграда от Мурсалево, м. Герена
(рисушки Г. Йорданова)

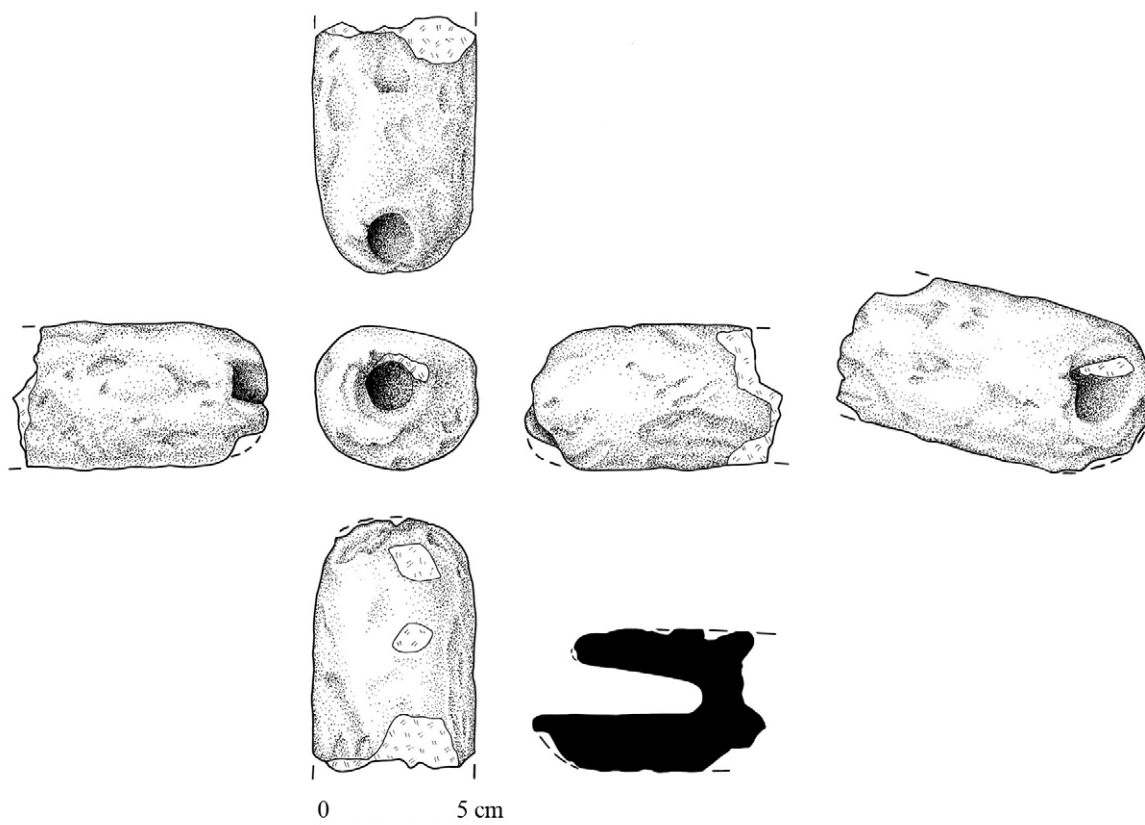
Fig. 4. Late Neolithic closed ceramic house model from Mursalevo, Gerena locality (drawings G. Yordanova)

тият по дългата ос кръгъл отвор е разположен на височина 2,3 cm над основата, в горната половина на находката. Подобно на предходните случаи се стеснява във вътрешността и не е достигал до задната къса стена, която не е запазена. Задният му край е бил на разстояние не по-малко от 3 cm от задната стена на модела. Дългите стени и основата са слабо издадени напред спрямо горната част на входа. Около отвора и при основата има отделни отчупвания. Максималните размери на модела са: запазена дълж. – 10 cm; шир. 6,9 cm; вис. 6 cm. Диаметърът на отвора при входа е 2 cm.

Анализ и дискусия

Както беше отбелязано, разглежданите артефакти не са изцяло запазени и дължината им не може да бъде определена. Като се има предвид и сравнително грубото им оформяне, точното измерване на съотношенията на техните параметри не е възможно. Доколкото може да се съди по запазените размери на находките, съотношението ширина – дължина при основата не е по-малко от 1:1,5/2. Издълженото тяло и оформянето на горната част потвърждават интерпретирането им като модели на сгради. Най-общо височината им е по-малка или приблизително равна на широчината на основата. При халколитните модели с покрив височината е приблизително равна или малко по-голяма от широчината (Pernicheva 1978, 9).

Вътрешното „пространство“ на находките е представено чрез пробит по надлъжната ос кръгъл отвор с диаметър отпред при „фасадата“ 2 cm. Той е оформен на височина от 1,5/1,8 cm до 2,3 cm над основата. Високо разположен спрямо основата е отворът и при къснонеолитните модели от Сапарева баня и Градешница (Georgiev et al. 1986, 117, Abb. 7; Nikolov 1974, обр. 18). Последният е с по-скъсени пропорции.



Обр. 5. Къснонеолитен затворен керамичен модел на сграда от Мурсалево, м. Герена
(рисушки Г. Йорданова)

Fig. 5. Late Neolithic closed ceramic house model from Mursalevo, Gerena locality (drawings G. Yordanova)

Имайки предвид тези данни, изглежда основателна констатацията на Л. Перничева, че формата на отворите и разположението им на известна височина над основата при някои от халколитните модели е нефункционално „...за входи на жилища с едно помещение и отразяват по-скоро възприета традиция при оформянето на моделите“ (Pernicheva 1978, 9). Местоположението на отвора на къснонеолитните екземпляри ги сближава с пещите на неолитните жилища, които имат масивна основа, чиято височина в Мурсалево – м. Герена достига до 0,30 m, а в отделни случаи и до 0,50 m (Vandova 2022, 39). Високо разположен е и отворът на грубо моделиран раннонеолитен модел от Крайници, интерпретиран като пещ (Tchohadjiev, Bakamska 1990, 75, Tabl. 25.3; Chohadzhiev 2007, 129).

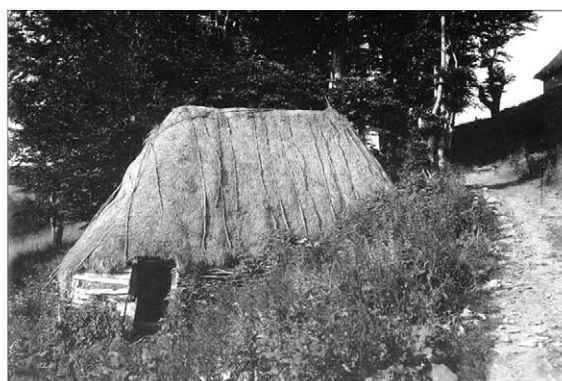
За разлика от много халколитни артефакти, пробити по цялата дължина, при моделите от Мурсалево – м. Герена отворът не достига до задната къса стена. Това се отнася и за къснонеолитния модел от Сапарева баня (Georgiev et al. 1986, 117, Abb. 7).

Подобно на някои по-късни отворени модели върху крачета, имащи „платформа“/„вестибюл“ пред входа (Gimbutas 2000, 13, 18) и при разглежданите находки е оформено подобно, макар и не така ясно разграничимо, пространство. Такава платформа имат и къснонеолитни отворени модели от Промахон–Тополница, поставени върху носещи напречни постаменти (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 59–61, figs 25–26).

За моделите със стръмен двускатен покрив от халколита (първи тип по типологията на Л. Перничева) е изказано предложението, че представят по-леки постройки извън селищата – временни жилища или такива със стопанско предназначение (Pernicheva 1978, 8; Venelinova 2014, 205, 207).



1



2



3

Обр. 6. Стари типове къщи от Кюстендилско, впоследствие използвани като „търли“ (помещения за нощуване през зимата на овце и кози): 1–2. от областта Краище (no Zahariev 1918, Табл. XVII.1; Табл. XX.2); 3. от областта Каменица (no Zahariev 1935, Табл. XIX.1)

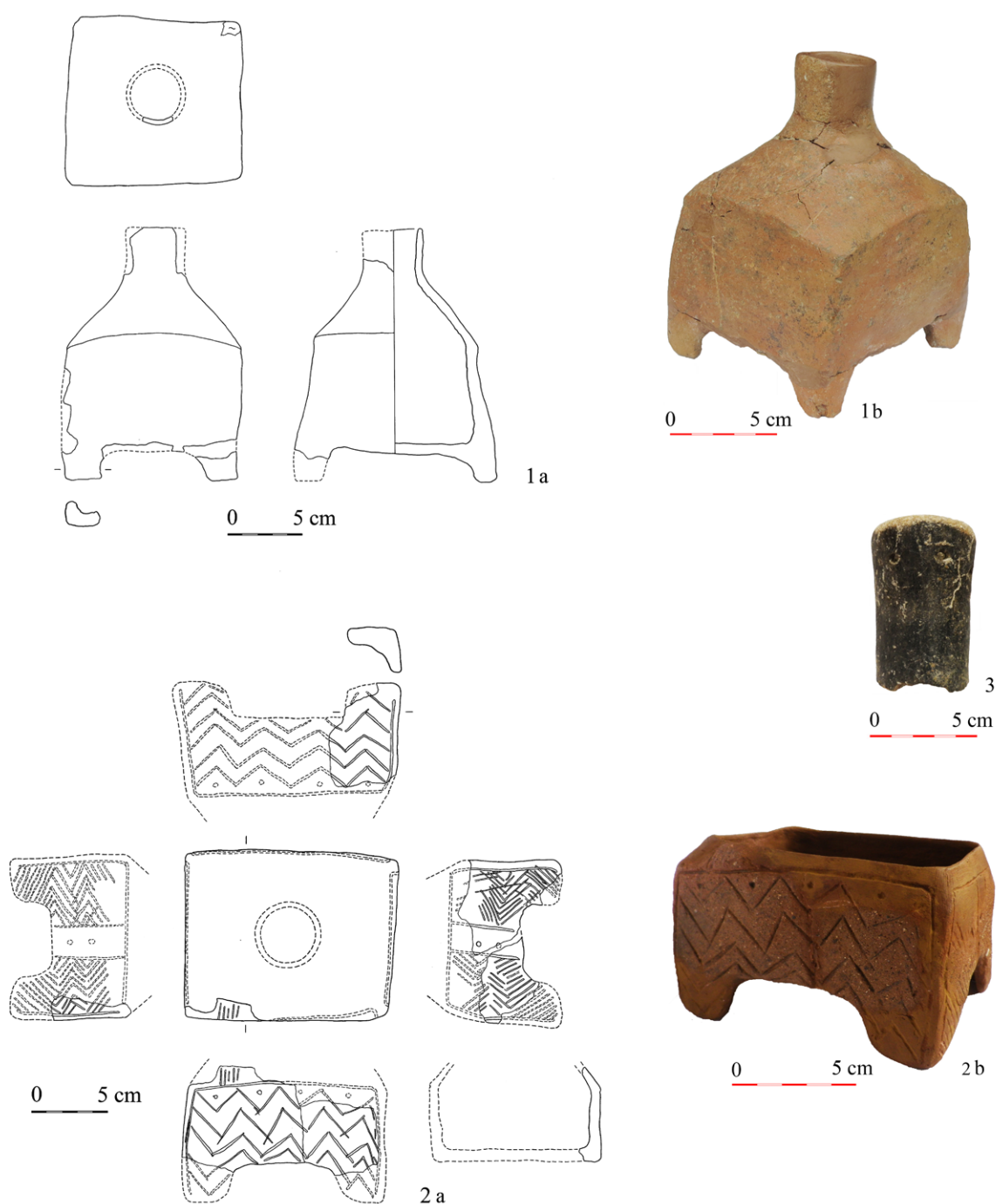
Fig. 6. Old house types typical for the region of Kyustendil which subsequently have been used as shielings (winter quarters for sheep and goats): 1–2. Kraishite region (after Zahariev 1918, Табл. XVII.1; Табл. XX.2); 3. Kamenitsa region (after Zahariev 1935, Табл. XIX.1)

Сходен двускатен покрив, достигащ до повърхността, на която лежи моделът, има екземпляр от Мурсалево. Наличната информация обаче не е достатъчна за разграничаването през късния неолит на постройки с различно местоположение и предназначение.

По етнографски данни най-ранните типове къщи за живеене преди Освобождението на България (1878 г.) в няколко географски области (покрайнини) в Кюстендилско приличали на „търли“¹ за дребен добитък и са имали двускатни сламени покриви, достигащи до нивото на терена (Zahariev 1918, 216; 1935, 89). Някои от тях впоследствие са използвани като търли (обр. 6). Формата на основата на жилищата в областта Каменица, за разлика от тази на търлите, била правоъгълна или близка до правоъгълник (Zahariev 1935, 89). За същата област Йордан Захариев отбелязва, че най-старият тип приземна къща с малки размери, покрита с чимове², служила за временно жилище на „...преселил се от друго мѣсто селянинъ, а следъ това си изграждалъ по-голъма като днешнитѣ търли за добитѣка и я покривалъ съ слама“ (Zahariev 1935, 89). По-късно приличните на търли сламени къщи били подобрени с каменна зидария, така че сламеният пок-

1 „Търла“ е помещение за нощуване през зимата на дребния добитък – овце и кози (Zahariev 1918, 228; 1949, 79).

2 Тези къщи в Каменица се наричат „бусенички“, а в Пиянец – „базденички“. Названията им идват от чимовите, с които са покрити – съответно „бүсье“ в едната област и „баздье“ в другата (Zahariev 1935, 89; 1949, 66–67). Изградени били много бързо – за 3–4 дни (Zahariev 1949, 67).



Обр. 7. Къснонеолитни четириъгълни култови масички със затворено тяло и цилиндрично гърло от Мурсалево, м. Герена: 1–2. реставрирани; 3. фрагмент от цилиндрично гърло на подобна находка (рисушки Е. Велинова, снимки Р. Спасов)

Fig. 7. Late Neolithic rectangular cult tables with a closed body and a cylindrical neck from Mursalevo, Gerena locality: 1–2. Restored ones; 3. Fragment of a cylindrical neck of a similar artefact (drawings E. Velinova, photos R. Spassov)

рив се повдигал над земята (Zahariev 1918, 218–219; 1935, 89–90; 1949, 68).

С оглед на казаното е възможно моделите с достигащ до основата на терена двускатен покрив да представят жилищата на предците.

Не е изключено спецификите в оформянето на находките от Мурсалево да се дължат както

на уменията на техния автор, така и на различния архитектурен тип сгради, които представят. Ограниченото вътрешно пространство на трите модела показва, че те не са предназначени за поставяне на храна или други субстанции³.

Тази констатация не е валидна за една друга група къснонеолитни находки, които могат да бъдат разглеждани като модели на сгради, а именно четириъгълните култови масички със затворено тяло и цилиндрично гърло (тип 2.2.2. по типологията на В. Вандова) (Vandova 1995, 5; Vandova in press).

Подобни находки са публикувани както от басейна на Струма, северно от Кресненския пролом, така и от Софийската котловина (Pavúk, Čochadžiev 1984, 215, Abb. 14: 2; Genadieva 2005, 48, fig. 3; Grebska-Kulov, Kulov 2011, 16 rope; Vajsov et al. 2020, 95, figs 10a–b; Vandova 2023, 65, 68, fig. 8 g). В долината на Струма те се появяват през бялорисувания етап на ранния неолит, а през късния неолит обектите, в които са представени такива артефакти, се увеличават. Единични сходни предмети са обнародвани и от други региони (Stanev 2002, 304, fig. 125; Nikolov 2007, 193, Table 37).

Артефактите, намерени при спасителните археологически разкопки в Мурсалево – м. Герена, имат форма на четириъгълна призма, с повече или по-малко изразен наклон на горната повърхност (от центъра, където е моделирано цилиндрично гърло) към стените (Vandova et al. 2015, 52, обр. 2.4; Vandova in press). Основата на призматичното тяло, както се вижда от два по-цялостно запазени екземпляра, е слабо трапецовидна, като при единия е близка до правоъгълник (обр. 7.1–2). При другия модел е запазено ниско цилиндрично гърло. Възможно е с такава находка да се свърже фрагмент от висока цилиндрична шия с диам. 4 cm, под устийния ръб на която са пробити 5 отвора с диаметър 0,4–0,5 cm (обр. 7.3). Подобни отвори са оформени под ръба на цилиндричното гърло при екземпляри от Самоводене и Невестино (Stanev 2002, 128; Genadieva 2005, 45).

Находките са определяни като култови масички, модели на сгради или съдове. Названията отразяват предполагаемото им предназначение и не се изключват едно друго. Предметите имат характеристики, кореспондиращи с всяка от споменатите групи артефакти. Четиристенното тяло, наличието на крачета (често изрязани) и спецификите на украсата ги доближават до култовите масички. Тялото им представлява „подобен на съд контейнер“ (Pavúk, Bakamska 2021, 240).

Сходствата им с модели на сгради не могат да бъдат пренебрегнати (Vajsov et al. 2020, 51 и цит. там лит.). В подкрепа на подобна интерпретация е и фактът, че къснонеолитните жилища от Мурсалево – м. Герена, както и от намиращи се в близост селища, имат предимно правоъгълна или слабо трапецовидна форма (Nikolov et al. 2015, 46; Vandova 2022, 35–37).

Близки по форма находки, но без крачета, датиращи от различни етапи на неолита произхождат от редица обекти (Todorova, Vajsov 1993, 103, fig. 90.8; 112, fig. 99.6; Kalchev 2005, 19, inv. № О. бол. 517; 22, inv. № Бер. м. 578; Raduncheva et al. 2002, 20, обр. 8; Nikolov, Sirakova 2002, 181, Taf. 3.8; Pavúk, Bakamska 2021, 193, Abb. 105.2 и др.). Най-често те са определяни като съдове. Сходството им с разглеждания тип култови масички вече е коментирано (Pavúk, Bakamska 2021, 190–191, 240 и др.). Трябва да бъде отбелязано, че и при двете групи находки се срещат екземпляри с пробити малки отвори под устието на цилиндричното гърло.

Като модели на къща са интерпретирани къснонеолитни екземпляри без крачета от Зелениково II, чиято горна цилиндрична част не е запазена (Garašanin 1979, 210, Т. XXXVII.7–8). По форма и украса те намират добри паралели в Мурсалево.

Наличието на крачета сближава находките с раннохалколитен модел от Градешница, който Л. Перничева обособява като седми тип на халколитните модели с покрив, а също и с редица от-

3 Относно различните мнения за предназначението на моделите на сгради вж.: Hristova 2020, 21–22 и цитираната там литература.

ворени модели. За екземпляра от Градешница тя допуска, че има за прототип култова постройка (Pernicheva 1978, 5). Той обаче има отвор на едната къса страна, докато разглежданите находки от Мурсалево имат силно стилизирана форма, без представяне на архитектурни детайли – врата, прозорци и пр.

Поставянето им върху крачета, както и украсата на някои екземпляри, е възможно да подчертава по-специалния статут на представяните сгради.

Различията във формата на моделите на сгради с двускатен покрив и тези със затворено тяло и цилиндрично гърло върху четири крачета свидетелстват за различното предназначение на двете групи находки.

Заклучителни думи

Настоящото изследване е посветено на доц. д-р Л. Перничева. Голяма част от нейната творческа биография е свързана с проучванията на неолита в Югозападна България. Важно място в научните ѝ изследвания заемат керамичните модели на жилища. Тя е сред малкото изследователи, успели да съчетаят научната кариера с качества като добронамереност, коректност и колегиалност, които я характеризират не само като учен, но и като човек. Дългогодишната ѝ изследователска дейност в долината на Струма и дълбокото уважение към Учения и Човека Лиляна Перничева са определящи за избора на темата и настоящото посвещение.

Изказвам благодарност на Красимир Георгиев (София), Галя Йорданова (ИМ Нова Загора), Николай Спасов и Евелина Велинова (Кюстендил) за съдействието при оформянето на илюстрациите.

Използвана литература

- Chohadzhiev, S. 2007. *Neolitni i halkolitni kulturi v baseyna na reka Struma*. Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).
- Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih zemalja, II. Neolitsko doba*. Sarajevo: Akademija Nauke i Umetnosti Bosne i Hercegovine, 79–211 (in Serbo-croatian).
- Genadieva, V. 2005. Cult tables of the Neolithic village in Nevestino, Kyustendil region. *Proceeding of the Museum of History Kyustendil* 10, 43–49 (in Bulgarian with English summary).
- Georgiev, G.I., Nikolov, V., Nikolova, V., Čohadžiev, S. 1986. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. *Studia Praehistorica* 8, 108–151.
- Gimbutas, M. 2000. Hramovete na drevna Evropa. *MIF* 5, *Kulturnoto prostranstvo II*, 5–26 (in Bulgarian).
- Grebska-Kulov, M., Kulov, I. 2011. *Praistorichesko nasledstvo v Blagoevgradska oblast*. Katalog. Blagoevgrad: Regionalen istoricheski muzei – Blagoevgrad (in Bulgarian).
- Hristova, D. 2020. Praistoriiheski modeli na sgradi i peshti – prouchvania i problemi. *Martenski studentski chetenia*, t. 6. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 13–31 (in Bulgarian).
- Kalchev, P. 2005. *Neolithic dwellings Stara Zagora town*. Exsposition catalog. Stara Zagora: Regional museum of History – Stara Zagora.

- Kostadinova-Avramova, M., Kovacheva, M. 2015. Study of the magnetism of archaeological structures. Fieldwork practical guidance. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 5.2, 163–175 (in Bulgarian with English summary).
- Koukouli-Chryssanthaki, C., Todorova, H., Aslanis, I., Vajsov, I., Valla, M. 2007. Promachon – Topolnica. A greek-bulgarian archaeological project. In Todorova, H., Stefanovich, M., Ivanov, G. (eds) *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Praehistoricus (In the Steps of James Harvey Gaul 2). Sofia: Gerda Henkel Stiftung, 43–78.
- Nikolov, B. 1974. *Gradeshnitsa*. Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).
- Nikolov, V. 2007. *Neolithic Altars*. Sofia: Faber (in Bulgarian with English summary).
- Nikolov, V., Sirakova, E. 2002. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. In: Lichardus-Itten, M., Lichardus, J., Nikolov, V. (eds) *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Band 74). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 165–189.
- Nikolov, V., Bachvarov, K., Takorova, D., Petrova, V., Samichkova, G., Katsarov, G. 2015. Spasitelno arheologicheskoto prouchvane na neolitnoto selishte v m. Deve boaz pri s. Mursalevo, obshtina Kocherinovo (AM “Struma”, LOT 2, Obekt 15 (ot km 346+300 do km 346+455). *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 45–47 (in Bulgarian).
- Pavúk, J., Bakamska, A. 2021. *Die neolithische Tellsiedlung in Gălăbniș* (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 91). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Pavúk, J., Čochadžiev, M. 1984. Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbniș in Westbulgarien (Grabungsbericht der Jahre 1980–1982). *Slovenská Archeológia* 32.1, 195–228.
- Pernicheva, L. 1978. Glineni modeli na zhlishta ot halkolita v balgarskite zemi. *Arheologia* XX.2, 1–13 (in Bulgarian).
- Raduncheva, A., Matsanova, V., Gatsov, I., Kovachev, G., Georgiev, G., Chakalova, E., Bozhilova, E. 2002. *Neolitno selishte do grad Rakitovo* (Razkopki i prouchvania, 29). Sofia: “GAL-IKO” (in Bulgarian).
- Stanev, P. 2002. *Tell Samovodene*. Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian with English summary).
- Tchohadjiev, S., Bakamska, A. 1990. Etude du site néolithique ancien de Kraïnitsi dans le département de Kustendil. *Studia Praehistorica* 10, 51–76.
- Todorova, H., Vajsov, I. 1993. *The Neolithic in Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian with English summary).
- Vajsov, I., Chukalev, K., Evlogiev, Y., Tsankov, C., Karastoyanova, N. 2020. The Neolithic Settlement Izvor: An Initial Colony on the Eastern Periphery of the Vinča Culture. In Yotov, Ts., Handzhiyska-Yankulova, V., Filipov, M., Bozhilova, L. (red.) *Serdika–Sredets–Sofia* 8. Sofia: Faber, 39–109 (in Bulgarian with English summary).
- Vandova, V. 1995. Tipologia na neolitnite kultovi masichki ot Yuzhna Balgaria. *Arheologia* XXXVII.4, 1–7 (in Bulgarian).
- Vandova, V. 2016. New researches on Neolithic sites along the Struma river valley. In Borisov, B. (sastavitel i gl. red.). *Prof. d-r Boris D. Borisov – uchenitsi i priyateli* (VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy” i balgarskata arheologia, 2). Veliko Tarnovo: Ivis, 121–137 (in Bulgarian with English summary).
- Vandova, V. 2022. Nay-rannata istoria na Kyustendil i regiona po danni ot arheologicheskite prouchvania. In Vachkov, D., Dzhonev, A., Milachkov, V., Poppetrov, N., Shterionov, Sht., Bozhinov, P., Aleksandrov, S. (red.) *Istoria na Kyustendil*, t. 1. *Kyustendil ot drevnostta do osvobozhdenieto ot osmanska vlast*. Institut za istoricheski izsledvania pri Balgarska academia na naukite, Sofia – Kyustendil: Faber, 13–68 (in Bulgarian).

- Vandova, V. 2023. Cult tables from the Neolithic Settlement in the Village of Bersin, Kyustendil District (Southwest Bulgaria). In Borisov, B. (sastavitel i gl. red.). *Studia in Honorem professoris Borisi Borisov* (Prof. d-r Boris Borisov – uchenitsi i priyateli, 2). Sofia: Faber, 51–73 (in Bulgarian with English abstract).
- Vandova, V. in press. Late Neolithic rectangular cult tables with a closed body and a cylindrical neck from the Upper Struma valley region. *Izsledvania v pamet na M. Kanchev*. Nova Zagora (in Bulgarian with English summary).
- Vandova, V., Meshekov, Yu., Spasov, R., Anastasova, E., Mitkova, R., Stefanova, T., Todorov, V., Atanasova-Timeva, N., Galabova, B., Boev, Z. 2015. Spasitelni arheologicheski razkopki pri s. Mursalevo. *Arheologicheski otkritia i razkopki prez 2014 g.* Sofia, 51–53 (in Bulgarian).
- Venelinova, S. 2014. Ceramic Models of Buildings from the Ivanovo Tell, Shumen Region. In Petrova, V., Taneva, S., Boyadzhiev, K. (eds) *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (Annual of the National Archaeological museum 12). Sofia: “Kota Print”, 199–214 (in Bulgarian with English abstract).
- Zahariev, Y. 1918. *Kyustendilsko Kraische* (Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis, XXXII). Sofia: Balgarska academia na naukite, Darzhavna pechatnitsa (in Bulgarian).
- Zahariev, Y. 1935. *Kamenitsa. Geografsko-etnografsko izuchavane* (Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis, XL). Sofia: Balgarska academia na naukite, “Pridvorna pechatnitsa” A.D. (in Bulgarian).
- Zahariev, Y. 1949. *Piyanets. Zemya i naselenie* (Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis, XLV). Sofia: Balgarska academia na naukite (in Bulgarian).